



BİLKENT ÜNİVERSİTESİ

**VI ULUSLARARASI
BÜYÜK TÜRK DİLİ KURULTAYI
BİLDİRİLERİ**

25-28 EYLÜL 2011

ERZURUM

TÜRKÇEDE NİTELENEN EKİ ÜZERİNE

Doç. Dr. Eyüp AKMAN*

Türkçede yeni isim yapma yolları arasında ad tamlamalarının önemi yadsınamaz. Şu ana kadar ad tamlamaları üzerine epey söz söylenmiştir.¹ Hatta daha da ileri gidilerek ad tamlaması kavramının olmadığı ve bunların gerçekte birer sıfat tamlaması olduğunu öne sürenler de olmuştur². Bu bildirimizde ad tamlaması olarak adlandırılan yapının, “tamlanan” kısmında yer alan “tamlanan/nitelenen/belirtilen eki” üzerinde durulacaktır.

Türkiye Türkçesinde şu ana kadar yazılan dilbilgisi kitaplarında ad tamlamaları ve bunların ekleri şu şekilde ifade edilmiştir:

Belirtili ad tamlaması: kapı+nın kol+u; ev+in bahçe+si vb.

Belirtisiz ad tamlaması: kapı+∅ kol+u; kır+∅ ev+i

Dilbilgisi öğretiminde ad tamlamaları en kolay öğrenilen konulardan biri olarak kabul edilir. Yukarıda verilen örneklerdeki ekleri, her yaş ve seviyedeki öğrencilere sorsanız alacağınız yanıt, birincilerin (nın), tamlayan; ikincilerin ise (-ı, -i, -u, -ü, -sı, -si, -su, -sü) tamlanan eki olduğu şeklindedir ve doğrudur da. Fakat durum, “iyelik” bahsine gelince değişmektedir. Bu aynı eklere, dilbilgisi kitapları ve öğretmenleri bir de “iyelik 3. şahıs eki” demektedirler. Burada bir çelişki vardır. Bir ek hem “tamlanan”, hem de “iyelik” eki olamaz. Şimdi, “iyelik” kavramı üzerinde biraz durmak gerekir. Muharrem Ergin iyelik ekleri hakkında şunları söyler: “Şu hâlde iyelik ekleri bir *nesnenin ben, sen, o; biz, siz, onlar* şahıslarına ait olduğunu ifade etmek için o nesneyi karşılayan ismin sonuna getirilen eklerdir: *baş-ı-m, baş-ı-n, baş-ı, baş-ı-mız, baş-ı-nız, baş-ları...* misallerinde olduğu gibi.” (ERGİN 1993:211) demektedir. Buradan anladığımız, iyelik eklerinin hem şahısları, hem de nesnelere karşıladığıdır. Fakat şahsa değil de nesneye gönderimde bulunan, nesneyi karşılayan durumlarda o eke nasıl iyelik (sahiplik) eki diyeceğiz?

* Kastamonu Üniversitesi, Eğitim Fakültesi

¹ Leyla Karahan, yükleme ve ilgi eki üzerine yaptığı bir araştırmasında, her iki ekin de belirtme görevinde olduğunu ve hal kategorisi içinde değil de ayrı bir kategoride değerlendirilmesi gerektiği üzerinde durmuştur (KARAHAN, L. 1999:605). Güler Gülsevin de “sen+in için/ ev+in kapı+sı” örneklerinden hareketle, birinci örnekte yer alan “ın” ekinin bir tamlama yapmadığını, dolayısıyla bu eke tamlayan eki denilmemesi gerektiği görüşündedir. Yine Gülsevin’e göre ikinci kelime grubunu isim tamlaması yapan unsur “ın” değildir. Ev kapı+sı zaten tamlama yapmaz ve ilk unsurun üzerine getirilecek olan +in morfemi tamlama yapmak gibi bir görev üstlenmez. Bunun görevi, getirildiği kelimeyi belirli kılmaktır, yani tamlayan değil, belirleyen bir ektir.” (GÜLSEVIN, G. 2007). Bütün bunlara Hamza Zülfiyar’ın ele aldığı ve Türkçede takısız tamlama diye bir tamlamanın olamayacağını anlattığı makalesini de ekleyelim (ZÜLFİKAR, H. 1995: 781-789).

² Mesela Efrasiyap Gemalmaz: “Belirtisiz isim tamlamaları niteleme, belirtili isim tamlamaları ise adlandırmadan da anlaşılacağı gibi-belirtme gurubu oluşturur. Yani, tamlayan öge durumundaki isim, belirtisiz isim tamlamalarında bir niteleme sıfatı (S2), belirtili isim tamlamalarında ise bir belirtme sıfatı (S1) görevi yüklenmiştir.” diyerek aslında her iki ad tamlamasının da bir sıfat tamlaması olduğunu söyler (GEMALMAZ, E. 1994:251). Yine tarafımızdan sunulan bir bildiriye belirtisiz isim tamlamalarının bir çeşit sıfat tamlaması olması gerektiği üzerinde durulmuştur (AKMAN, E. 2004:119).

Bu konuyu örneklerle biraz daha açıklamakta fayda vardır. Bir dilbilgisi kitabından aldığımız şu misallere baktığımızda durum daha net anlaşılacaktır:

Dağ tepe+si/ yeşilin renk+i/ suyun yeşil+i/ düşenin dost+u/yaşama sevinç+i/köylünün okumuş+u vb. Bu örnekler incelendiğinde, birinci öğelerle yani tamlayanlarla, ikinci öğeler yani tamlananlar arasında bir ilginin, bir bağın olduğu açıktır. Bu ilgi, aitlik ilgisi veya başka bir ilgi de olabilir. Ama, bu ilgi hiçbir zaman bir sahiplik (iyelik) ilgisi değildir. Çünkü, ne tepenin sahibi, dağdır; ne dostun sahibi, düşendir; ne de sevincin sahibi, yaşamadır. Dolayısıyla bu tür yapıların tamlanan kısmında yer alan “ı”, “sı” eklerine iyelik demenin yanlış olacağı kanaatindeyim.¹

Bizimle kısmen aynı düşüncede olan Muhsine Börekçi ise bu ek hakkında (tamlanan) “Belirtilen eki bazı öbeklerde kişiye gönderimde bulunur, ancak çoğunlukla nesnelere temsil eder” der ve şu örneklerle durumu açıklar:

[Arkadaşımın] kitab+ı yapısında /+I/ eki arkadaş olan kişiye gönderimde bulunduğu için iyelik eki durumundadır. [Kitabın] sayfa+sı yapısında ise /+sı/ kitap denen nesneye gönderimde bulunduğu için belirtilen ekidir.” (BÖREKÇİ 2009:75). Görüldüğü gibi yazar, nesneye gönderme yapan eklere iyelik eki değil, “belirtilen eki” demektedir. Buna göre sayfanın sahibi kitap değildir.

Kerime Üstünova ise “ad tamlamaları” ve “iyelik öbekleri” adı altında bir kelime gurubundan söz eder. Ona göre “araba+nın reng+i” bir ad tamlaması olurken, “siz+in çocuk+unuz” yapısı bir iyelik öbeğidir. Her iki öbeğin birbirleriyle ortak ve farklı yönleri olduğunu örneklerle açıklayan yazar, her iki grup arasındaki en büyük farklardan biri olarak “iyelik öbeklerinde altı çeşit eki görmenin mümkün oluşu yanında, ad tamlamalarında yalnız üçüncü tekil ve çoğul iyelik eklerinin yer alması”nı gösterir ve her iki kelime gurubunun aynı terimle karşılanmasının bunların öğretiminde sıkıntıya yol açacağını belirtir (ÜSTÜNOVA 2005:418). diyerek iyelik ekleri olarak kabul edilen ekleri, kişiye (zamire) veya nesneye gönderimde bulunmaları bakımından birbirinden ayırmış olur.

Bir başka makalesinde de Üstünova, iyelik ekini “sahiplik-aitlik işlevindeki” ve “belirtme işlevindeki iyelik eki” olmak üzere iki kısımda incelemiştir (ÜSTÜNOVA 2008:324).

Bu örneklerden de anlaşılacağı gibi, dilbilgimizin tamlanan eki bahsinde ciddi görüş ayrılıkları mevcuttur. Hâlbuki, Türkçede üçüncü tekil veya çoğul şahısı karşılayacak bir ek yoktur. Yani Türkçede 1. ve 2. şahıslar karşısında 3. şahıs, iyelik bakımından işaretlidir.² Bu konuda Efrasiyap Gemalmaz şunları söyler: “3. şahıs ileri

¹ Eski Anadolu Türkçesi’ndeki ekleri inceleyen Gürer Gülsevin de “3.teklik kişi iyelik eki olarak kullanıla gelen+(s)I(n)+, tamlayanı kişi değil nesne olan tamlama gruplarında kişi bildirmez.” der ve “pencerelerün birisi” örneğini vererek bu ekin bir iyelik eki olmadığına işaret eder (GÜLSEVIN, G. 1997:12).

² Türkçedeki 3. şahıs eki tartışmalı bir ektir. Araştırmacılar bu konuda farklı fikirlere sahiptirler. Mesela Talat Tekin bu ek için “Biz, 3. kişi iyelik ekinden önce türeyen /s/ foneminin, aslında, Moğolca’da olduğu gibi, Ana Türkçede de mevcut olan fakat daha sonra kullanıştan düşen çokluk eki -s’nin kalıntısı olduğu görüşündeyiz. O hâlde, 3. kişi iyelik eki, ekin -I(n) türü ile birlikte, şöyle yazılmalıdır: [- (s)I(n)].(TEKİN, T. 2003:137).”demektedir.

sürüldüğü işaret edilen “+(s)I”eki, kanaatimizce sadece genel bir iyelik ifadesine sahiptir. Türkçede 3. şahıs “+Ø” morfemle temsil edildiği ve 3. şahıslar için kurulan belirtili isim tamlamalarında üzerine ek almadığı için bu intibayı uyandırmıştır. Buna “belirtilen eki” demek daha uygundur.” (GEMALMAZ 1982:N-15) diyerek (1.ş.:/bn/,/bz/;2.ş.:/sn/,/sz/;3.ş.:/Ø/) kavramlarını karşılayan öğelerin ekleşirken de 3. şahsın işaretsiz kaldığını (Sen çalışkan//+sın //Ali çalışkan//+Ø) örneğiyle açıklar (GEMALMAZ 1996:275*).

Bütün bunlardan, üçüncü tekili karşıladığı düşünülen “ı” veya “sı” ekinin iyelik eki olmadığını anlıyoruz. O hâlde bu ek ne ekidir? Bu sorunun cevabını yukarıda verdik. Bu ek/ler aslında “tamlanan/nitelenen” ekleridir. Bu konuda yine Efrasiyap Gemalmaz: “Dilbilimi konusunda yeteri kadar bilgisi olmayan dilbilgisi uzmanları için dilin öğeleri şekil olmaktan kurtulup asıl görevleri olan anlam taşıma düzeyine ulaşmakta güçlük çekiyorlar. Bunlar, “okul çanta+sı”ndaki “sı”yı (bir zamanlar benim de yaptığım gibi) iyelik 3. teklik kişi eki sanırlar.” (GEMALMAZ 1995:55) diyerek üçüncü şahıs ekleri olarak kabul edilen “ı” ve “sı”nın tamlanan eki olduğu gerçeğine vurgu yapmıştır.¹

Bütün bunlara: “Türkçede kavramı varsa bile üçüncü kişi çokluk iyelik eki yoktur ya da yıpranarak bozulmuş, yapısı değişmiştir” görüşünü de eklemeliyiz. (KAÇALIN 2002:144).

Kısacası iyelik eki olarak kabul edilen bu eklere ister *tamlanan*, ister *nitelenen* veya *belirtilen* eki densin sonuçta bu eklerin bir sahiplik bildirmediği ortaya çıkmaktadır.²

Bu tartışmalardan sonra, tamlanan eki olan “sı”daki bir başka soruna geçebiliriz. Geleneksel dilbilgisi kitaplarında “sı” ekinde bulunan “s”, yardımcı ünsüz olarak kabul edilmektedir.³ Fakat Türkçenin ekleri ve kuralları hakkında kesin bir hüküm verebilmek için evvela bütün Türk lehçe ve şivelerinin, hatta ağızların iyice bilinmesi gerekmektedir. Türkçede tamlanan eki hakkında isabetli bir hüküm verebilmek amacıyla biz de tarihî Türk lehçe ve şivelerinde tamlanan ekinin yerini tespit etmeye çalıştık.

Standart Türkiye Türkçesinde tamlanan ekleri, “ı,i,u,ü,sı,si,su,sü”dür. Eski Türkçede ve Türk lehçe ve şivelerinin çoğunda tamlanan eki, şu anki Türkiye

*Efrasiyap Gemalmaz’ın makalelerine gönderme yapan sayfa numaraları, makalelerin hepsinin yer aldığı “Türkçenin Derin Yapısı” adlı eserin numaralarıdır.

¹ Üçüncü şahıs iyelik eki, üzerine bir hal eki almış kelimelerde karşımıza çıkmaktadır. Ör. Ev+i+n+de kelimesindeki “i” eki zannedildiği gibi bağlayıcı ses/ kaynaştırma harfi değildir. Bu ek tamlanan ekidir. Buradaki “n” eki ise Efrasiyap Gemalmaz’a göre bir iyelik sıfatının kalıntısıdır (GEMALMAZ 1994:253). Cengiz Alyılmaz ise bu ekin, Türkçenin karanlık dönemlerinde 3. teklik veya çokluk şahıs ekini karşıladığı yani 3. tekil ve çoğul iyelik eki olduğu görüşündedir (ALYILMAZ 1999:413).

² Efrasiyap Gemalmaz, belirtili isim tamlamalarındaki tamlanan ekine *belirten*, tamlanan ekine *belirtilen*; belirtisiz isim tamlamalarındaki tamlanan kısmındaki boş ögeye *niteleyen*, tamlanan ekine de *nitelenen* eki adını vermektedir.

³Tahsin Banguoğlu, iki sesli arasında türeyen s,n,ş,y ünsüzlerine *koruma sesdeşi* adını verirken (BANGUOĞLU 1990:73), Haydar Ediskun bu seslere *kaynaştırma harfi* demektedir (EDISKUN 1985:115).

Türkçesinde olduğu gibidir. Bundan dolayı burada bunlarla ilgili örnek vermeyeceğiz. Sadece Türkiye Türkçesinden farklı olanları üzerinde duracağız.

Yakut (Saha) Türkçesinde 1. ve 2. şahıs iyelik ekleri bütün Türk lehçe ve şivelerinde olduğu gibi “m” ve “n” şeklindedir. Üçüncü tekil şahısta¹ durum farklılaşmaktadır. Yakutçada 3. teklik şahıs iyelik eki ünlülerden sonra “ta, te, to ,tö”; ünsüzlerden sonra “a,e,o,ö” şeklindedir. Üçüncü çoğul şahısta ise “lara, loro” şeklindedir (Kirişçioglu 1999:73).

Ör.

ağa+m (baba+m)	ıye+m (annem)
ağa+n	ıye+n
ağa+ta	ıye+te

Bir başka örnek:

Oğö+m (çocuğum)	töbö+m(tepem)
Oğö+n	töbö+n
Oğö+to	töbö+tö

Hakas Türkçesinde tamlanan eki, tekillerde “zı/zi”, çoğullarda “ları/leri/narı/neri/tarı/teri” dir (ARIKOĞLU 2007:1103).

Üğretçi+m (öğretmenim)
Üğretçi+n
Üğretçi+zi

Aynı şekilde Altay Türkçesinde de tamlanan eki “zı/zi” şeklindedir (GÜNER DİLEK 2007:1036).

Ene+m (annem)
Ene+n
Ene+zi

Başkurt Türkçesinde ise tamlanan eki “ı,i,u,ü, hı,hi,hu,hü” biçimindedir (YAZICI ERSOY 2007:766).

Türk lehçe ve şivelerinde gördüğümüz bu örneklerdeki tamlanan eklerinin hepsini bir araya getirirsek şu tablo ortaya çıkar: “ta /to /tö /zı /zi /hı /hi ” ve Türkiye Türkçesindeki şekliyle “sı”. Bu sıralamayı Efrasiyap Gemalmaz ise Index Morphologique’den naklen şöyle yapmıştır (GEMALMAZ 1998:261): /+TA+> */+TI+> />+SI+>/+ZI+> */+RI+> */+YI+> /+ÖI+> /+ÖÖ+>.

Daha evvel yapılan bazı araştırmalarda da belirtildiği gibi, tamlanan ekinde yer alan “s”, eke dahildir ve yardımcı veya koruyucu bir ses değildir (ERCİLASUN 2007:348).

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: Türkçenin yükselen hece yapısının **ünsüz+ünlü** şeklinde olduğu, yapılan araştırmalar neticesinde ortaya çıkmıştır.² Gerek bundan dolayı ve gerekse tarihî Türk lehçe ve şivelerindeki durumundan dolayı, Türkiye

¹ Kaynaklarda tamlanan ekleri, hep 3. tekil veya çoğul şahıs iyelik ekleri ile beraber anıldığından dolayı biz de –yanlış olduğunu bile bile–tamlanan eklerini, iyelik 3. şahıs ekleri içinde arayacağız.

² Bu konuda Efrasiyap Gemalmaz’ın kaynaklarda adı geçen kitap ve makalelerine bakılabilir.

Türkçesindeki tamlanan eki, ünlüyle biten durumlarda “sı/si/su/sü” şeklindedir. Zannedildiği gibi baştaki “s”, yardımcı ünsüz değil, “**tamlanan ekinin başlayıcı ünsüzü**”dür.

Bu araştırmadan çıkardığımız bir başka sonuç da, iyelik 3. şahıs olarak adlandırılan eklerin “ı,sı” **tamlanan/nitelenen** eki olduğudur.

KAYNAKLAR

- AKMAN, Eyüp (2004).“*Belirtisiz İsim Tamlaması mı, Sıfat Tamlaması mı?*”, V.Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I, 20-26 Eylül 2004, Ankara
- ALYILMAZ, Cengiz(1999). “*Zamir N’si Bir İyelik Ekinin Kalıntısı Olabilir mi?*”,Türk Gramerinin Sorunları II, Ankara
- ARIKOĞLU, Ekrem (2007). “*Hakas Türkçesi*”, Türk Lehçeleri Grameri (Edt. A.B.Ercilasun), Ankara
- BANGUOĞLU, Tahsin (1990). Türkçenin Grameri, Ankara
- BÖREKÇİ, Muhsine (2009). Türkiye Türkçesinde Yapı ve İşlev Bakımından Sözcükler, Erzurum
- EDİSKUN, Haydar (1985). Türk Dilbilgisi, İstanbul
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2007). “*Türkiye Türkçesinde Yardımcı Ses*”, Makaleler, Ankara
- ERGİN, Muharrem (1993). Türk Dil Bilgisi, İstanbul
- GEMALMAZ, Efrasiyap (2010). Türkçenin Derin Yapısı, (Haz. Cengiz Alyılmaz-Osman Mert), Ankara
- GEMALMAZ, Efrasiyap (1982). Standart Türkiye Türkçesi (STT)’nin Formanlarının Enformatif Değerleri ve Bu Değerlerin İhtiyaç Halinde Bu Dilin Gelişimine Muhtemel Etkileri, Erzurum
- GEMALMAZ, Efrasiyap (1994). “*Türkçede İsim Tamlamalarının Derin Yapısı*”, AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S.4, Erzurum
- GEMALMAZ, Efrasiyap (1995).“*Dilbilim ve Dilbilgisi*”, Türk Dili, S.517, Ankara
- GEMALMAZ, Efrasiyap (1996). “*STT’de İşaretsiz (/Ø/)Görev ögeleri Üzerine*”, AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S.6, Erzurum
- GEMALMAZ, Efrasiyap (1998). “*Türkçede Tamlanan Eki*” AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S.8, Erzurum
- GÜLSEVİN, Gürer (1997). Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, Ankara
- GÜLSEVİN, Gürer (2007). “*Zamirlerin Edatlarla Birleşmesinde Bazı Özel Durumlar ve İsim Tamlaması Sorunu Üzerine*”,Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi, İstanbul Kültür Üniversitesi, 27-29 Eylül 2007
- GÜNER DİLEK, Figen (2007).“*Altay Türkçesi*”, Türk Lehçeleri Grameri (Edt. A.B.Ercilasun), Ankara
- KAÇALIN, Mustafa (2002). “*İyelik Tamlamasında Çokluk Üçüncü Kişi Sorunu*”, Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Bışkek
- KARAHAN, Leyla (1999). “*Yükleme ve İlgili Hali Ekleri Üzerine Bazı Düşünceler*”, III. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri, 1996, Ankara
- KİRİŞÇİOĞLU, Fatih. Saha (Yakut) Türkçesi Grameri, Ankara 1999
- TEKİN, Talat (2003). “*Üçüncü Kişi İyelik Eki Üzerine*” Altayistik Makaleler I, Ankara
- ÜSTÜNOVA, Kerime (2005). “*Ad Tamlaması-İyelik Öbeği Ayrımı*”, Türk Dili, Mayıs, S.641
- ÜSTÜNOVA, Kerime (2008). “*İyelik Ekinin Varlığını Düşündüren Yapılar*”, Ahmet Bican Ercilasun Armağanı, Ankara
- YAZICI ERSOY, Habibe (2007). “*Başkurt Türkçesi*”, Türk Lehçeleri Grameri, (Edt. A.B.Ercilasun), Ankara
- ZÜLFİKAR, Hamza(1995).“*Takısız Ad Tamlaması Sorunu*”,Türk Dili S.523(Temmuz), Ankara